

Розвиток когнітивного компонента моральної свідомості у дошкільному віці

У статті розкрито особливості становлення моральної сфери у період дошкільного дитинства. Досліджено когнітивні можливості дітей дошкільного віку до виокремлення моральної сутності ситуацій, застосування моральних критеріїв при оцінюванні поведінки оточуючих, розуміння дітьми мотиваційних витоків вчинків.

Ключові слова: дошкільне дитинство, моральна мотивація, моральна свідомість, моральна норма.

В статье раскрыты особенности становления нравственной сферы в период дошкольного детства. Исследованы когнитивные возможности детей дошкольного возраста по выделению моральной сущности ситуаций, применение моральных критериев при оценке поведения окружающих, понимание детьми мотивационных истоков поступков.

Ключевые слова: дошкольное детство, моральная мотивация, нравственное сознание, моральная норма.

Становлення моральної сфери має ранні онтогенетичні корені. Як показують результати експериментальних досліджень, першооснови моральної свідомості та самосвідомості закладаються у період дошкільного дитинства. Дослідження В.С.Мухіної, Л.І.Божович, В.М.Холмогорової, С.Г.Якобсон дають підставу стверджувати, що специфічно моральна мотивація виникає у старшому дошкільному віці. Це виявляється у здатності виконувати непривабливу діяльність під дією морального переконання, виникнення почуття сорому за свої вчинки [1; 5; 8; 9]. Саме у цей час дитина вперше усвідомлює ціннісну, соціально визнану сутність моральних приписів, починає розпізнавати мотиваційні підстави вчинків, застосовувати правила для регуляції власної поведінки.

Як показали останні дослідження, у дошкільному віці можна виокремити чотири рівні розвитку моральної свідомості. Ці висновки зроблені Р.Р.Калініною на підставі аналізу когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів [2]. Як було встановлено, компоненти моральної свідомості різняться темпами становлення та незбігом основних етапів розвитку:

- нульовий рівень характеризується відсутністю у дітей знань, ставлення і дій морального змісту;

- перший рівень – діти дають оцінку вчинкам, використовуючи дихотомічні поняття (добре – погано, правильно – неправильно) без використання моральних норм, виявляють емоційне ставлення до окремих вчинків і понять. У поведінці дошкільників не виявляються агресивні реакції при взаємодії один з одним;
- другий рівень – діти показують знання моральних понять при оцінці вчинків інших. У них з'являються емоційні реакції на вчинки морального змісту і моральні поняття, які мають яскраво виявлений характер. Діти демонструють позитивну моральну спрямованість у поведінці щодо близьких і однолітків, до яких відчувають симпатію;
- третій рівень – діти здатні розкрити смисл моральних понять. Розширюється кількість моральних понять, до яких діти виявляють емоційне ставлення, що ґрунтується на власному досвіді завдяки когнітивному компоненту моральної свідомості. Дошкільники реалізують моральні норми у ситуації ігрової і ділової взаємодії на основі співробітництва відносно більш широкого кола дорослих і однолітків.

На основі наявних досліджень з вікових особливостей розвитку моральної свідомості та самосвідомості встановлено, що упродовж дошкільного віку моральний розвиток має різнорівневий характер. У кожному віковому періоді спостерігається як поєднання різних рівнів, так і перевага того чи іншого рівня розвитку основних компонентів моральності.

У молодшому дошкільному віці виявлено перевагу когнітивного компоненту моральної свідомості. Поряд з цим починає формуватися емоційний компонент, у той час як поведінковий – ще відсутній у більшості молодших дошкільників. Середній дошкільний вік характеризується наявністю всіх основних компонентів моральності (когнітивного, емоційного і поведінкового). При цьому посилюється складність морального розвитку за рахунок поведінкового компонента. У старшому дошкільному віці посилюється різнорівневність розвитку моральної свідомості, яка виявляється у виникненні різних рівнів розвитку моральності основних компонентів. Спостерігається перевага когнітивного компонента. При цьому когнітивний компонент виявляється провідним і характеризується більш високим рівнем розвитку, що свідчить про підвищення його ваги у структурі морального розвитку.

Важливою є інформація щодо взаємозв'язку компонентів. Як показали результати дослідження Р.Р.Калініної, у молодшому дошкільному віці зв'язки між компонентами відсутні. В середньому дошкільному віці такий зв'язок простежується між когнітивним

компонентом свідомості та поведінковими виявами. У старшому дошкільному віці було простежено два види зв'язків: між когнітивним і емоційним компонентами та між емоційними і поведінковими. Це дало можливість зробити висновок про те, що до кінця дошкільного віку утворюються лінійні зв'язки між елементами моральної свідомості та поведінкою. Відбувається перебудова структури моральної свідомості, провідне місце у ній займають когнітивний та емоційний компоненти [2].

Загалом питання розвитку моральності в дошкільному дитинстві інтенсивно розробляються в психологічній науці. У той же час можна відзначити, що аналіз когнітивних аспектів моральної свідомості ще потребує подальшого наукового аналізу. Крім цього, вивчення моральної свідомості і самосвідомості ускладнюється у зв'язку з відсутністю діагностичного інструментарію, який відповідав би віковим особливостям дітей дошкільного віку. Труднощі у розробці методів діагностики моральної сфери у цьому випадку зумовлені двома обставинами: складністю самого психічного утворення та незрілістю психіки дитини в період дошкільного дитинства. У зв'язку з цим потрібно добирати ті методи, які б відповідали віковим особливостям дитини. Найбільш оптимальним, на нашу думку, є метод гіпотетичних ситуацій, сутність якого полягає у моделюванні для дітей проблемної ситуації з моральним змістом.

Розробляючи методіку дослідження, необхідно передбачати простежування динаміки морального становлення дітей, аналіз взаємозв'язку їх моральної свідомості з моральними вчинками. Зазначимо, що у психологічній науці існує багато точок зору щодо сутності морального вчинку. У найбільш загальному вигляді його структуру можна подати за такою схемою: *попередня робота свідомості – дія – результат – наступна робота свідомості*. Використовуючи цю схему, можна чіткіше уявити процеси, що відбуваються при формуванні моральної поведінки дітей.

Під час роботи з моральними сюжетами увага дітей повинна спрямовуватися на розкриття моральних підстав вчинків персонажів (ментально-когнітивна складова) або ж на висловлення свого оціночного ставлення до їх поведінки (емоційно-оцінна складова).

Метою даної статті є аналіз когнітивних можливостей дітей дошкільного віку до виокремлення моральної сутності ситуацій, застосування моральних критеріїв при оцінюванні поведінки оточуючих, розуміння дітьми мотиваційних витоків вчинків.

В експерименті брали участь діти старшого дошкільного віку. Загальний обсяг вибірки – 40 дітей. Підбір діагностичного інструментарію щодо вивчення моральної свідомості дітей

дошкільного віку здійснювався із врахуванням структури цього феномену, а отже, добиралися ті методи, які розкривають не лише когнітивні, але й емоційні та мотиваційні складові.

У роботі використовувалася методика Т.В.Драгунової “Вивчення особистості дошкільника” (моральна шкала); етюди, запропоновані З.С.Карпенко для діагностики ставлення дітей до нечесної поведінки [3]. Всього було використано 9 сюжетів. У кожному з них неправдива поведінка дитини зумовлювалася різними мотивами: презентаційними, страхом покарання, матеріальними чи духовними потребами, заздрощами. З метою аналізу розуміння дітьми об’єктивно-суб’єктивної відповідальності у дослідженні використовувалася також методика Ж.Піаже. Дошкільникам було запропоновано шість сюжетів, що містили моральний підтекст. Сюжети були скомпоновані у діади, де один із сюжетів різнився від другого характером мотивації вчинку (викрасти клітку з пташкою, щоб відпустити пташку на волю – потай взяти цукерки; порізати платтячко, готуючи подарунок для мами – попсувати одяг через пустоці з ножицями; вкрасти булочку для голодного хлопчика – украсти стрічку, що сподобалася). Аналізуючи їх, дітям необхідно було оцінити вчинки за одним із трьох критеріїв: правильність-неправильність вчинків персонажів, наявність – відсутність провини та віднесення їх до категорії “хороші – погані”.

Оскільки всі сюжети за своїм змістом містили певні порушення правил співжиття чи виникнення матеріальної шкоди, діти дошкільного віку у більшості випадків (92 відсотки) оцінили їх негативно. При цьому у мотиваційних судженнях дітей простежувалися три лінії доведення: загальна негативна оцінка вчинку (так негарно), вказівка на те, що необхідно зробити у цьому випадку (треба просити), констатація порушення норми (без дозволу; не можна).

У дитячих позиціях не спостерігалось значних відмінностей у оцінюванні сюжетів залежно від мотиваційних підстав вчинків персонажів. Лише сюжет із викраденням клітки з птахом частина дітей (30 відсотків) оцінила позитивно. Вони зазначали, що дівчинка вчинила правильно, оскільки відпустила птаха. Судження дітей свідчать про те, що їх увага зосереджується не на самому вчинку (хованні клітки), а на його наслідку (пташку випустили на волю). При оцінюванні всіх інших сюжетів схема дитячого аналізу залишається такою ж.

Відповіді дітей на питання “Що у вчинку вам найбільше не сподобалося?” засвідчують, що діти розуміють норму чесної поведінки та недоторканості чужого майна. При позначенні власної програми дій лише п’ята частина дітей задекларувала позицію

невтручання. У решті випадків виокремлювалися шляхи вирішення проблеми через переговорний процес (“я б попросив”, “я б запитав”) та пошук альтернативних рішень (“поставив клітку з птахом на вікно”, “купив цього птаха”).

Аналізуючи сюжет, у якому дівчинка потай від мами взяла цукерки, сховала їх, а потім з’їла, більшість дітей оцінили вчинок негативно у зв’язку з порушенням норм слухняності (“взяла без дозволу”, “не спитала”). Цікаво, що частина дітей (двадцять відсотків) змогли виокремити й іншу підставу непривабливості вчинку – дівчинка не поділилася з мамою. Зіставляючи рівень складності операцій та сформованості моральної свідомості можна віднести ці судження до більш високого порядку, оскільки у своїй основі вони містять не лише звичну нормативність та слухняність, але й сформованість моральних почуттів.

Оцінювання сутності вчинку за наслідком, а не за його мотиваційними характеристиками яскраво простежувалося при обговорюванні з дітьми сюжетів, у яких дівчатка покусали свій одяг ножицями. Діти висловлюють переконання, що персонажі розповідей винні, а отже батьки їх обов’язково сваритимуть за заподіяну шкоду. При цьому інформація про те, що одна з дівчаток готувала подарунок для мами, а друга лише пустувала з ножицями не береться до уваги. Діти оцінюють вчинок за наслідком – у платтячку прорізано велику чи малу дірку. Відповідаючи на питання “Чия провина більше?” майже всі опитані (90 відсотків) взяли до уваги саме цей аспект. Цікаво, що навіть стимулююче запитання “Чи є щось хороше у вчинку однієї з дівчаток?” не допомагає дітям виокремити сутність намірів персонажів.

Не простежувалося відмінності у сприйнятті і оцінюванні вчинків персонажів, які з різних причин вчинили крадіжки. Незважаючи на те, що у першому сюжеті мова йде про хлопчика, що викрав булочку для голодної дитини, дошкільнята не визнають цей вчинок хорошим. Мотиваційною підставою негативного оцінювання є вказівка на зовнішній бік вчинку – “він вкрав”. Все ж, зіставляючи міру провини персонажів у діадних сюжетах, більшість дітей (70 відсотків) більш негативно оцінили корисливий вчинок дівчинки, що вкрала стрічку для себе, ніж емпатійний вчинок хлопчика, який прагнув допомогти іншій дитині.

Отже, проведені спостереження засвідчують, що діти дошкільного віку вже мають загальні уявлення про моральні норми та здатні використовувати їх при оцінюванні власної поведінки і оточуючих людей. Перш за все вони знають та розуміють чітко сформовані правила, такі, як: “красти не можна”, “чужого брати не

можна“ У той же час досліді засвідчують, що у процесі аналізу сюжетів увага дітей сконцентровується на зовнішньому боці вчинків. Рівень соціального пізнання дозволяє дітям декодувати видимі аспекти, не сприймаючи завуальовані внутрішні мотиваційні підстави.

У той же час спостереження показали, що навіть діти 5-річного віку здатні розпізнавати певні мотиваційні спонуки і враховувати їх при оцінюванні вчинків. Так, у одному із сюжетів хлопчик зумисне забруднив роботу дівчинки, після того, як вихователь зробив йому зауваження за нестаранність, позитивно оцінюючи роботу його сусідки. Прослухавши сюжет всі діти розпізнали намір хлопчика. Вони не сприйняли його виправдання, розуміючи нещирість слів “Вибач, я не хотів”. Осуджуючи вчинок персонажа, більшість дітей (70 відсотків) змогли пояснити зловмисний намір хлопчика: “Хотів, щоб дівчинку не хвалили”, “Щоб її роботу не взяли на виставку”, “Щоб дівчинці поставили двійку, а його похвалили”. Лише незначна частина дітей, правильно розпізнавши сутність вчинку, не змогли пояснити причини поведінки хлопчика.

Пояснюючи поведінку персонажів, які сказали неправду, щоб уникнути покарання, діти легко розпізнають цю підставу. Вони акцентують увагу на наслідку, якого вони побоюються (покарають, насварять), або ж позначають їх емоційний стан (злякалися, боялися). Досить показовими є відповіді дітей щодо власної поведінки у подібній ситуації. Вони засвідчують, що дітям знайомі різні шляхи унормованої поведінки. Аналізуючи сюжет, в якому дівчинка попсувала стіну, зробивши на ній малюнок, малята виокремлюють можливі варіанти поведінки, які б дозволили уникнути ситуації (не малював би, попросив би дозволу) чи дозволили її вирішити (попросив би вибачення, зізнався).

Важливо зазначити, що діти вже можуть прораховувати наслідки своїх вчинків. Прослухавши сюжет про хлопчиків, що кидали сніжки у машину, всі діти визнали цей вчинок поганим. Пояснюючи свою позицію, вони вказували на те, що так можна розбити скло. (Зазначимо, що у сюжеті про можливі наслідки дитячих пустощів нічого не говорилося). У відповідях дітей на питання “Що повинен зробити хлопчик у цій ситуації?” більшість (70 відсотків) визнали за необхідне зізнатися (розповісти правду) або ж вказали на необхідність попросити вибачення (30 відсотків). Таким чином, розуміючи ситуацію, самопочуття персонажів і причини їх поведінки, діти здатні вибрати правильні шляхи вирішення проблемної ситуації.

Важливим елементом моральної свідомості є здатність до морального оцінювання вчинків. Робота з дітьми показала, що дошкільники досить чітко диференціюють вчинки, особливо якщо

у них простежується конфронтація між власними корисливими потребами та соціально значущими вчинками. Так поведінка хлопчика, що витратив рушту грошей і не зізнався про це батькові, навпаки обманувши його, всіма дітьми оцінений як негативний. Дітям важко пояснити, чому не можна обманювати батьків. Вони сприймають це як аксіому (“це гріх великий”), вказують на позицію та ставлення батьків (“батьки завжди для дітей добро роблять”) або ж вказують на можливі наслідки (“тато розгнівається”, “покарає”, “насварить”). Прохання до дітей проаналізувати свою поведінку щодо дотримання цього правила показало, що у дітей чітко простежується прагнення відповідати нормі. Більшість із них (80 відсотків) вважають, що нікого не обманюють. Решта (20 відсотків) зазначають, що трішки обманюють чи роблять це зрідка. Розмірковуючи над питанням “Коли можна сказати неправду?” більшість дітей дали невизначену відповідь (“не знаю”) або відповіли, що “обманювати не можна ніколи”. Серед можливих варіантів, коли така поведінка, допустима дітьми були виокремлені позиції: “у фільмах і мультиках”, “коли люди жартують”. Ці відповіді свідчать про те, що до кінця дошкільного віку норма правдивої поведінки з батьками дітьми усвідомлюється і використовується при оцінюванні власної поведінки.

Засвоєння моральних приписів передбачає не лише знання норм і правил, але й сформованість афективних компонентів реагування на життєві ситуації. Обговорення з дітьми моральних сюжетів показали, що діти здатні зрозуміти і позначити емоційні переживання персонажів. Так, пояснюючи, чому почервонів хлопчик, який сказав мамі неправду, всі діти відзначили, що йому стало соромно і неприємно.

Використання засвоєних правил перш за все передбачає уміння правильно декодувати ситуації соціальної взаємодії. Для цього у дітей повинні бути сформовані логічні операції соціального інтелекту. Закономірно, що чим складнішою є життєва ситуація, тим важче дитині зрозуміти і правильно проінтерпретувати її, застосувати відомі правила для оцінки дій персонажів. Показовими у цьому плані є судження дітей, щодо оцінки вчинку дівчинки, дії якої були неправильно сприйняті дорослим партнером. Бабусі здалося, що дівчинка бере без дозволу грушу, у той час як та клала її на місце, оскільки груша просто випала з бабусиної корзини. Оцінюючи ситуацію, більшість дітей (65 відсотків) не сприйняли вчинок дівчинки як хороший, хоча відповідаючи на питання про те, чи правильно зрозуміла вчинок дівчинки бабуся всі діти визнали, що вона сприйняла його неправильно. Таким чином, уміння правильно декодувати ситуацію впливає і на оціночні судження дітей стосовно цінності вчинку та характеру поведінки учасників.

Дорослі виступають основними арбітрами дитячих вчинків, їх думки і позиції є важливими орієнтирами для дитини. Відповідаючи на питання “Хто, на твою думку, найсправедливіший?” діти називають найближчих і найавторитетніших дорослих (тато, мама, бабуся, вихователь). У той же час вони не завжди чітко усвідомлюють емоційні переживання дорослих. Так, аналізуючи один із запропонованих сюжетів, їм здається, що дорослі повинні розгніватися на малюка, який, поспішаючи до мами, спіткнувся і впав. Презентаційна поведінка дитини (стримування сліз, приговорювання “мені не боляче”) сприймається не адекватно. Діти правильно позначили фізичний стан дитини (їй боляче), але подальшу поведінку оцінюється як неправдива (“хлопчик обманщик”; “він брехливий, але любить маму”). Існування цієї закономірності вимагає від дорослих уважного ставлення не лише до власної поведінки, але і до того, як вона інтерпретується дітьми.

Однією з первинних норм, з якими дорослі знайомлять дітей, є ставлення до чужих речей. Все, що належить іншим, забирати не можна, ця істина знайома всім дітям дошкільного віку. У процесі обговорень дошкільнятам було запропоновано сюжет, у якому ця норма ілюструвалася поведінкою дорослого. Оцінюючи вчинок, діти вказують, що шофер, про якого розповідається у сюжеті, міг забрати загублену річ, але він цього не зробив, оскільки “ця річ не його”, “чужа”, “чуже брати не можна”. Дитячі тлумачення свідчать, що норма засвоєна і має належний рівень узагальнення. Вона використовується для оцінювання як поведінки однолітків, так і вчинків дорослих людей. У той же час відзначимо, що визначення етичних дефініцій є для дітей досить складним. Відповідаючи на питання “Що означає бути чесним?”, діти переважно давали загальну позитивну оцінку вчинку: “робити добре”, “не обманювати”.

Обговорення гіпотетичних сюжетів свідчить, що діти старшого дошкільного віку розуміють сутність чесною і нечесною поведінки. Проведене обстеження засвідчує, що на когнітивному та емоційному рівнях вони мають адекватне ставлення до відповідних моральних категорій.

Дякуючи формуванню першооснов моральної самосвідомості діти набувають здатності оцінювати власну поведінку, виокремлювати позитивні і негативні аспекти. Аналіз суджень показує залежність дитячих висновків від оцінювання дорослими. Причому негативні оціночні судження більш конкретизовані, ніж позитивне самовідношення та самооцінювання. Відповідаючи на питання моральної шкали за методикою Т.В.Драгунової, діти у переважній більшості конкретизують позиції, за що вони заслуговують на

покарання (вдарив, образив, поламав, не прибрав). У той час як позитивні сторони власної поведінки визначаються ними більш узагальнено (за хороші справи, комусь допоміг, за добрі справи). Саме у таких категоріях діти вибудовують і самооціночні судження. Більшість дітей (60 відсотків) відносить себе до хороших дітей (“Я люблю допомагати дорослим, слухаюся”. “Я дуже добрий, ввічливий”. “Я роблю добрі справи”). Лише третя частина дошкільників віднесли себе до дітей із середньою поведінкою (“Я іноді не слухаюся”; “Щоб бути поганим, треба робити якісь погані справи, а я роблю і добрі”). При цьому діти переконані, що їхнє ставлення до себе співпадає з думками всіх оточуючих (30 відсотків), батьків (40 відсотків) або друзів (30 відсотків).

Виконане дослідження дозволяє зробити висновок про те, що при вивченні моральної сфери дітей дошкільного віку та розробці діагностичного інструментарію необхідно враховувати, що генезис моральної сфери в дошкільному віці визначається двома взаємодоповнюючими факторами: спілкуванням з дорослим та взаємодією з однолітками. При розробці методики дослідження моральної сфери дітей слід враховувати специфіку моральної свідомості взагалі та її складової – моральної самосвідомості. Образ себе як суб’єкта моральної поведінки лише зароджується в період дошкільного дитинства, оціночні судження дітей лише поступово набувають співвідносного характеру. Кінець дошкільного періоду пов’язаний з виявом основних тенденцій морального розвитку – розходження моральної свідомості і моральної поведінки, усвідомлення змісту моральних норм, формування особистісного ставлення до базових понять моральності, поява свідомих спроб перевірити можливість порушення моральних імперативів. Дитина стає суб’єктом моральної діяльності.

Організуючи дослідження, необхідно враховувати закономірності моральної сфери дітей, які вже виокремлені в психологічній науці. Зокрема, до основних особливостей морального розвитку дитини дошкільного віку можна віднести: наявність значних індивідуальних відмінностей у розумінні моральних приписів; конкретність моральних суджень дітей при відсутності узагальнюючих тенденцій; залежність дитячих оцінок від зовнішнього боку явищ без врахування мотиваційних підстав поведінки; сприйняття вимог дорослого як істин в останній інстанції; наявність розбіжності у характері побудови моральних суджень і моральної поведінки щодо дорослого і однолітка; відмінність когнітивних і емоційних елементів моральних суджень; наявність розбіжності моральної свідомості та моральної поведінки.

Дослідження показало, що діти старшого дошкільного віку здатні диференціювати вчинки на позитивні і негативні. При

оцінюванні вчинків вони зосереджують свою увагу перш за все на кінцевого результату, без врахування мотиваційних підстав вчинку. Дошкільники мають загальні уявлення про моральні норми і здатні їх застосовувати при оцінці вчинків, вони можуть виокремлювати наслідки власних вчинків та здійснювати пошук шляхів вирішення ситуацій проблемного характеру.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И.Божович. – М.: Изд-во “Институт практической психологии”; Воронеж: НПО “МОДЕК”, 1995. – 352 с.
2. Калинина Р.Р. Становление нравственности в дошкольном возрасте и социальное окружение: дисс... канд. психол. наук: 19.00.07 / Р.Р.Калинина. – СПб, 1998. – 193 с.
3. Карпенко З.С. Експресивна психотехніка для дітей / З.С.Карпенко. – К.: НППЦ “Перспектива”, 1994. – 94 с.
4. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С.Д.Максименко. – М.: Рефл-бук; К.:Ваклер, 2000. – 320 с.
5. Мухина В.С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество / В.С.Мухина. – М.: Издательский центр “Академия”, 1999. – 456 с.
6. Павелків Р.В., Цигипало О.П. Дитяча психологія: навчальний посібник для студентів ВНЗ / Р.В.Павелків, О.П.Цигипало. – К.: Академвидав, 2008. – 432 с.
7. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: Монографія [Під ред. Р.В.Павелківа] / Р.В.Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 368 с.
8. Холмогорова В.М. Психологические условия нравственного развития дошкольника: дисс... канд. психол. наук / В.М.Холмогорова. – М., 2001. – 178 с.
9. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / С.Г.Якобсон. – М.: Педагогика, 1984. – 143 с.

The article deals with peculiarities of the moral sphere during preschool childhood. Investigated cognitive capabilities of preschool children to separation of the moral nature of situations, the application of moral criteria in assessing the behavior of others, understanding the origins of children motivational behavior.

Keywords: pre-school childhood, moral motivation, moral consciousness, moral norm.

Отримано: 11.12.2011 р.